

Dalia PAKALNIŠKIENĖ
Klaipėdos universitetas

KAI KURIE INTARPINIŲ IR *sta*-KAMIENIŲ VEIKSMAŽODŽIŲ SEMANTINĖS RAIDOS BRUOŽAI

Lietuvių kalbos intarpiniai ir *sta*-kamieniai veiksmažodžiai pasižymi savita semantika, morfologine struktūra, morfonologinėmis šaknies ypatybėmis. Gausus šių veiksmažodžių būrys (įvairių šaltinių duomenimis, jų yra per 1000) formavosi tam tikrais etapais, išgydamas naujų bruožų ir išlaikydamas archajiškas savybes (Pakalniškienė 1996). Šiame straipsnyje apžvelgiami kai kurie aptariamųjų veiksmažodžių **semantinės** raidos ypatumai.

1. Intarpiniai ir *sta*-kamieniai veiksmažodžiai rytų baltų kalbose turi specifines funkcijas, taigi neabejotina, kad ypač svarbų vaidmenį formuojantis rytų baltų intarpiniams ir *sta*-kamieniams veiksmažodžiams suvaidino **kategorinė semantika**. Todėl reikėtų labai trumpai suminėti abstrakčiosios semantikos raidos etapus.

1.1. Daugelio tyrinėtojų nuomone (Kuiper 1937: 202–203; Kölln 1969: 26; Kazlauskas 1968: 333), viena iš senųjų intarpo reikšmių – *terminatyvinė*. Indo-europiečių kalbų veiksmažodžiai žymėjo apibrėžtos trukmės veiksmą ir skyrėsi nuo kitų veiksmažodžių vienu iš kategorinės semantikos aspektų – *veiksmo pobūdžiu*. Kitas kategorinės semantikos aspektas – *veikėjo aktyvumas* ir *santykis su objektu* šiame etape buvo nesvarbus: intarpiniai veiksmažodžiai galėjo reikšti tiek aktyvų, tiek ir savaiminį veiksmą.

1.2. **Rytų baltų kalbose** intarpas, kaip ir formantas *sta*, įgijo naują – *mutatyvinę* reikšmę, kurios atsiradimas yra susijęs su diatezinių opozicinių veiksmažodžių porų formavimusi. J. Stepanovo nuomone (Stepanov 1976), kitose indo-europiečių kalbose diatezė neturėjo reikšmės, kur kas svarbesnis buvo veiksmo pobūdis. Rytų baltų kalbose dalis šaknų su balsių kaita diferencijavosi diatezės požiūriu, pavyzdžiui: *verčia* / *viršta*, *leňkia* / *liňksta*, *daūžia* / *dūžta*, *smeigia* / *smiŋga* ir t.t. Tarp opozicijos narių susidarė kategorinė semantinė opozicija *causativa* / *resultativa*.

1.3. Šios opozicijos pagrindu **lietuvių kalboje** kūrėsi ir nauja semantinė *darybinė* opozicija *durativa* / *terminativa*, kurios narių kategorinė semantika diferencijavosi pagal veiksmo pobūdį (neapibrėžtos ir apibrėžtos trukmės veiksmažodžiai), pavyzdžiui: *šaũkia* / *-šuňka*, *kvėpia* / *kviŋpa*, *žiba* / *žiŋba* ir pan.

2. Kartu su kategorine formavosi ir savita aptariamųjų veiksmažodžių **konkrečioji** semantika. Opozicijos *causativa* / *resultativa* nariams būdinga *struktūros keitimo* / *kitimo* reikšmė, paprastai ar dymas, griovimas, lenkimas / irimas, griuvimas, linkimas (kitos – judėjimo, fiziologinių ar psichinių procesų, posesinių santykių – reikšmės retos). Tokia leksinė semantika labai tiko šaknų su balsių kaita išsišakojimui – kategorinės veiksmažodžių reikšmės griežtai atsiskyrė diatezės atžvilgiu, plg.: *smėigia* (poveikis, aktyvus veiksmas, papr. mechaninis) / *smiŋga* (rezultatas, savaiminis veiksmas). Kai kurie intarpiniai ir *sta*-kamieniai veiksmažodžiai, reiškiantys struktūros kitimą, linkę įgyti naujų reikšmių. Opozicinės veiksmažodžių poros ima skirtis leksinėmis semantinėmis grupėmis. Atrodo, kad pastebėti semantiniai pokyčiai nėra atsitiktiniai, galima įžvelgti tam tikrų dėsningumą, tendencijų.

2.1. Neretai struktūros kitimo veiksmažodžių semantinė struktūra papildoma *psichinių* ar *fiziologinių procesų* reikšmėmis (apie 10 procentų tyrinėtų rezultatų turi šį požymį). Paprastai *ia*-kamieniai kauzatyvai reiškia *destrukcinį mechaninį* veiksmą, o intarpiniai resp. *sta*-kamieniai rezultatųvai – *irimą, griuvimą, linkimą*. Tačiau greta šių atsiranda ir minėtosios psichinių ar fiziologinių procesų reikšmės, plg.: 1 *riėkti, riėkia, riėkė* ‘pjauti nuo kepalų duonos ar pyrago riekę; plėsti dirvoną; pirmą kartą artiti...’ / 2 *rikti, riŋka, riko* ‘trikti; irti; klysti; painiotis; klaidingai ką padaryti’, 3 *rikti, riksta, riko* ‘darytis blogam, įžulėti, įpykti, iširsti’ (la. *riekt, riecū, riecū* ‘riekti’ / *rikt, rikst, rika* ‘suklysti, apsirikti’); *sviėgti, sviėgia, sviėgė* ‘sviesti; mušti; žudyti’ / *sviėgti, sviŋga, sviėgo* ‘domėtis, labai panorti, įsmilti’; *spriėgti, spriėgia, spriėgė* ‘duoti sprigtą; mesti; sviesti’ / *sprėgti, sprėgsta, sprėgo* ‘ašaroti’; *miėšti, miėšia, miėšė* ‘daryti mišinį; maišyti; skiesti; drumsti...’ / *mišti, mýšta* // *miŋša* // *miŋšta, mišo* ‘jungtis draugėn, maišytis; kriksti, irti...’; *griėžti, griėžia, griėžė* ‘pjauti, rėžti, brėžti’ / 1 *grėžti, grėžta, grėžo* ‘susibarti, susirieti; pamilti’; *rėižti, rėižia, rėižė* ‘įtempti tiesiamos, kreipiamos kūno dalies raumenis’ / *rýžtis, rýztasi, rýžosi* ‘tvirtai nuspręsti ką daryti; nusistatyti’; *stiėpti, stiėpia, stiėpė* ‘kelti į viršų; tęsti, tempti’ / *stųpti, stiŋpa* // *stųpsta* // *steŋpa* // *stiŋpsta* // ⁰*stypsta, stųpo* ‘nustoti gyventi; mirti; kęsti alkį, bada, šalti; stirti, kietėti’ (la. *stiept, stiepu, stiepu* ‘stiepti, tempti, plėsti’ / *stipt, stipstu* // *stipu, stipu* ‘standėti, kietėti’); *trėkti, trėkia, trėkė* ‘gadinti, naikinti; teršti, tepti’ / *trikti, triŋka, triko* ‘irti, slysti, rikti; mišti, šėlti’; *reŋti, rėmia, rėmė* ‘dėti ramstį, spirti; laikyti; statyti’ / 1 *rėmti, rėmsta, rėmo* ‘būti, darytis ramiam; liautis judėti, triukšmauti’, 2 *rėmti, rėmsta, rėmo* ‘remtis’ (la. **remt, remju, rėmu* ‘remtis’ / *rimt, rimstu, rimu* ‘darytis ramiam, tyliam’); *treŋti, trėmia, trėmė* ‘varyti tolyn, grūsti, šalinti; tramdyti...’ / *trėmti, trėmsta, trėmo* ‘rimti; nustoti, liautis...’ (la. *tremt, tremju, trėmu* ‘kojomis trepsėti; grūsti, trinti, plukti’ / *trimt, trimstu, trimu* ‘drebėti’); *dėrgti, dėrgia, dėrgė* ‘teršti, bjauroti; naikinti, gadinti’ / 1 *dėrgti, dėrgsta, dėrgo* ‘dergiamam būti, šlapti; lysti, menkti;...tvirkti, gesti, dykti, lepti’; 2 *smėlgti, smėlgia, smėlgė* ‘stelbti, gožti’ / 1 *smiėlgti, smiėlgsta, smiėlgo* ‘justi norą’, 2 *smiėlgti, smiėlgsta, smiėlgo* ‘skaudėti, mausti’;

vėngti, vėngia, vėngė ‘stengtis išsisukti, bijoti’ / *-vėngti, -vėngsta, -vėngo* ‘išdykti, išlepti’ (plg. *vėngis* ‘išlinkimas’, tad senoji *vėngti* reikšmė bus buvusi ‘lenkti’ < ide. **uengh-* ‘lenkti’); *praūsti, praūsia, praūšė* ‘vandeniu valyti, mazgoti, plauti (veidą)...’ / *prūsti, prūsta* // *pruīša, prūso* ‘tarpti; gautis, stiprėti; eiti gudryn, šviestis; dykti’ (la. *praūstiēs, praūšuōs, praūsuōs* ‘storesniam, didesniam, stipresniam darytis’); *blāūsti, blāūsia, blāūšė* ‘niaukti, blėsti’ / *blūsti, blūsta* // *blūsa, blūso* ‘snūsti; akims merktis’, 1 *blūsti, blūsta, blūso* ‘t.p.’; 1 *knōbti, knōbia, knōbė* ‘kirsti (snapu), lesti’ / 2 *knōbti, knōbsta, knōbo* ‘nusiminti, nuleisti nosį’; 1 *krōpti, krōpia, krōpė* ‘sunkiai, su didelėmis pastangomis ką veikti (*‘krapštyti’), / 2 *krōpti, krōpsta, krōpo* ‘nykti, menkėti’; 1 *skrōbti, skrōbia, skrōbė* ‘skobti’ / 2 *skrōbti, skrōbsta, skrōbo* ‘džiūti, menkti, liesėti’ (la. *skrābt, skrābju, skrābu; skrabt, skrabstu* // *skrabu, skrabu* ‘skobti, gremžti’); 1 *kriūsti, kriūša, kriūšo* ‘grūsti piestoje grūdus; daužyti, plukti’ / *krūsti, krūšta, krūšo* ‘lysti, blogti; irti, nykti’, 2 *kriūsti, kriūnša* // ⁰*kriūšta, kriūšo* ‘senti, nykti, silpnėti, liesėti’; 1 *kāpti, kāpa, kāpė* ‘po truputį kapoti’ / 2 *kāpti, kāmpa, kāpo* ‘ilsti, vargti; šipti, bukti’; *skābti, skābia, skābė* ‘skabyti’ / *skābti, skaība, skābo* ‘nuskursti, nusigyventi’.

2.2. Rečiau struktūros kitimo veiksmažodžiai įgyja *cheminių, biologinių procesų* reikšmės – *rūgimo, nokimo*. Opozitų santykiai paprastai būna ‘*graužti, pjauti, draskyti*’ / ‘*rūgti*’, plg.: *gižti, gižia, gižė* ‘ėsti, graužti, kutenti (gerklėje)...’ / *gižti, gýža* // *giñža, gižo* ‘imti rūgti’; 1 *kiřti, keīta, kiřto* / 2 *kiřti, kiřsta, kiřto* ‘pradėti kartėti; stingti, tirštėti, surūgti, sugižti’; 1 *kiřpti, keīpa, kiřpo* / 2 *kiřpti, kiřpsta, kiřpo* ‘pradėti rūgti, gižti’; 1 *skōbti, skōbia, skōbė* ‘drožti, skaptuoti; skinti, rėkšti’ / 2 *skōbti, skōbsta, skōbo* ‘rūgti, gižti’ (la. *skābt, skābstu, skābu* ‘rūgti’), arba ‘*pjauti, glemžti, lukštentti*’ / ‘*nokti, bręsti, skleistis*’: *gvelsti, gveldžia, gveldė* ‘glemžti, imti, grobti, vogti’ / *gvilsti, gvilsta, gvildo* ‘bręsti, nokti; karšti’; *gvelbti, gvelbia, gvelbė* ‘glemžti, grobti, vogti’ / *gvilbti, gvilbsta, gvilbo* ‘bręsti, nokti’; 1 *rėžti* (// *rėžti*), *rėžia, rėžė* ‘kuo aštriu pjauti’ / 2 *rýžti, rýža, rýžo* ‘sprogti (apie pumpurus); pampti, didėti’.

3. Veiksmažodžių, sudarančių darybinę opoziciją *durativa / terminativa*, leksinė semantika gerokai skiriasi nuo opozicijos *causativa / resultativa* narių. Dauguma šio tipo veiksmažodžių reiškia *garsus, fiziologinius* ar *psichinius procesus*, rečiau *judėjimą, struktūros kitimą*. Leksinės reikšmės pakitimai labai reti ir kiek kitokio pobūdžio – greta *cheminių* atsiranda *psichinių* ar greta *judėjimo* – *cheminių, psichinių procesų* reikšmių, plg.: *dvōkti, dvōkia, dvōkė* ‘smirdėti; dvelkti, pūsti’ / *dvōkti, dvōksta, dvōko* ‘gesti, pūti, skleidžiant smarvę, smirsti; svaigti, kvaišti’, *dvākti, dvaīka, dvāko* ‘kvailėti, kvaišti’; 1 *dvaīkti, dvaīkia, dvaīkė* ‘dvokti’ / 2 *dvaīkti, dvaīksta, dvaīko* ‘kvailti’; 1 *kirbėti, kīrba, kirbėjo* ‘judėti, krutėti, virpėti; knibždėti’ / 1 *kiřbti, kiřbsta, kiřbo* ‘gižti, pradėti rūgti’, 3 *kiřbti, kiřbsta, kiřbo* ‘parūpti’. Taigi opozicijos *durativa / terminativa* veiksmažodžių semantikai nėra būdingi semantinės struktūros pakitimai, – opozitai paprastai priklauso tai pačiai leksinei semantinei grupei, skiriasi tik kategorinė jų reikšmė.

4. Naujausias intarpinių ir *sta*-kamienių veiksmažodžių sluoksniš – *imitatyvai* – yra paveldėjęs būdingiausias chronologiškai senesniųjų veiksmažodžių, kilusių iš apofoninių šaknų, kategorinės ir leksinės semantikos bruožus. Visi jie reiškia *struktūros kitimą*, paprastai *d e s t r u k c i j ą* (archisemos ‘zmekti, trauktis, nykti, gaišti’ arba ‘pampti, pūstis’), neretai pereinanti į *psichinių* ar *fiziologinių procesų* sferą, pavyzdžiui: *kiūsti, kiuūta, kiūto* ‘atkerti, džiūti; mirti; gautis’; *plėpti, plempa, plėpo* ‘linkti, plotis; kvaišti’, *pliūpti, pliūpsta, pliūpo* ‘t.p.’; *čipti, čimpa, čipo* ‘šipti; skursti, šepti, menkėti’ ir t.t. Dažnai pati morfonologinė šaknies struktūra lemia šių veiksmažodžių leksinę reikšmę. Antai veiksmažodžiai, kurių šaknis prasideda priebalsių samplaikomis *kn, gn*, reiškia *l i n k i m ą, s v i r i m ą, ž e m y n, g l e b i m ą* (*knàpti, knàbti, ⁰kniobti, knèbti, kniūbti, ⁰gnebti, gniūbti, knỹkti, knūsti, kniūžti, gniūsti*); *kv, gv* – *a l p i m ą, s v a i g i m ą, k v a i l ė j i m ą* (*kvaĩpti, kvaĩsti, kvėkti, kvaĩkti, kvėkti, kvàkti, gvaĩbti, gveĩbti, gvėbti*).

Sinchroniniu požiūriu intarpiniai ir *sta*-kamieniai veiksmažodžiai yra gana vieningas savo forma ir turiniu leksemų būrys, tačiau aptartieji semantikos ypatumai rodo, jog jie formavosi ne vienu metu, o tam tikrais etapais. Todėl veiksmažodžių kategorinės ir leksinės semantikos analizė yra svarbi tiek etimologiniams tyrinėjimams, tiek ir nustatant lietuviškų žodžių giminystę, reikšmių sam-būvio ir raidos tendencijas.

Gauta 1997 12 30

LITERATŪRA

- K a z l a u s k a s J. 1968: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mintis.
 K ö l l n H. 1969: Oppositions of voice in Greek, Slavic and Baltic. – *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk – filosofiske Meddelelser* 43 (4), København.
 K u i p e r F. B. J. 1937: *Die Indogermanischen Nasalpräsentia*, Amsterdam.
 P a k a l n i š k i e n ė D. 1996: Lietuvių kalbos intarpinių ir *sta*-kamienių veiksmažodžių diachroniniai sluoksniai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, Vilnius, 83–86.
 S t e p a n o v J. S. 1976–1978: Vid, zalog, perechodnost’ (Balto-slovjanskaja problema). – *Izvestija AN SSSR. Ser. Lit. i jazyka* 35 (5), 408–420; 36 (2), 135–152.

SOME SEMANTICAL FEATURES OF THE INFIX AND *sta*-STEM VERBS

Summary

Infix and *sta*-stem verbs have specific functions in the Baltic languages, so cathegorical and lexical semantics played an important role in the formation of these verbs. Simultaneously with the cathegorical semantics (i.e. the new meaning of spontaneous passive action etc.), lexical semantics was changing. The verbs of different diachronical layers (causativa / resultativa, durativa / terminativa, imitatives) have specific lexical meanings.